

**Ceval Kaya, Uygur Harfli Rızvan Şah İle Ruh-
Afza Hikâyesi, Giriş, Tıpkıbasım, Metin, Çeviri, Notlar
ve Dizinler, Türk Dil Kurumu Yayınları: 930, Ankara
2008, ss. 216, ISBN 978-975-16-2032-3**

Ferruh Ağca*

Türklerin İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte İslâmî çevreye ait dinî metinlerin yanı sıra aynı çevrenin mahsulleri olan menkıbe, destan, kıssa, masal vb. mensur ya da manzum eserlerin de Türk diliyle yazılmaya başlandığı ve böylece İslâmî Türk edebiyatının kaynakları arasında diğer Müslüman milletler tarafından yazılmış metinlerin de bulunduğu bilinen bir konudur. Türkler İslamiyetin kabulüyle birlikte bir taraftan geçmişten getirdikleri edebî ve kültürel geleneği devam ettirmişler, diğer taraftan da şekil ve mevzu bakımından Arap ve Fars edebiyatlarından etkilenecek, şark kültürüne ait din dışı konuları Türk diliyle yazmışlardır.

Bu anlamda İslâmî Türk edebiyatında en fazla işlenen din dışı konuların başında şark halk hikâyeleri gelmektedir. İslâmî Türk edebiyatında ilk defa Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılmaya başlanan bu tür halk hikâyeleri, Orta Asya'da Çağatay ve bilhassa Anadolu'da Oğuz sahalarda kendisine geniş bir alan bulmuştur. Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılmış Kutb'un *Husrev ü Şirin* adlı eseri, hem konu hem de tür itibarıyla Türk edebiyatında yazılmış ilk şark kaynaklı manzum halk hikâyelerinden biridir. Türklük Bilimi araştırmalarında Harezmi-Altın Ordu Türkçesinden sonra Orta Asya Türk dilinin/edebiyatının üçüncü evresi olarak kabul edilen Çağatay yazı dilinde ise şark halk hikâyeciliği, özellikle Ali Şir Nevai ile birlikte belli bir noktaya ulaşmış, *Ferhâd u Şirîn* ve *Leylî vü Mecnûn* adlı metinler Doğu Türkçesi ile yazılarak Türk edebiyatına kazandırılmıştır.

Çağatay sahasında Türk diline tercüme edilmiş eserlerden biri de, kaynağını *Bin bir gün masallarından alan, İngiltere'de Oxford'daki Bodleian Library, Huntington, 598'de kayıtlı Bahtiyar-nâme* adlı bir yazmanın içinde bulunan ve adı yazmada geçmemekle birlikte Kaya (2008: 7) tarafından *Rızvan Şah ile Ruh-Afza Hikâyesi* (RŞ) olarak adlandırılan halk hikâyesidir (Kaya 2008:

* Yrd. Doç. Dr., Osmangazi Üniversitesi/ ESKİŞEHİR. ferruhagca@yahoo.com

12). Metni yayımlayan Kaya tarafından, adı geçen yazmanın bir mecmua olduğu ve bu mecmuanın içinde *Bahtiyar-name*, *Sayfu'l-Muluk ile Badiu'l-Camal Hikâyesi* ve *Rızvan Şah ile Ruh-Afza Hikâyesi* olmak üzere üç eser olduğu belirtilmiştir. Kaya'nın belirttiğine göre, eserin Türkiye'de Arap harfli birçok nüshası bulunmaktadır.

RŞ hikâyesi; eserin konu, çevre ve yazar bakımından tanıtıldığı, dil özelliklerinin incelendiği *Giriş* (9-27), sol sayfada tıpkıbasım, sağ sayfada ise metnin transkripsiyon ve Türkiye Türkçesine aktarımının yapıldığı *Tıpkıbasım*, *Metin* ve *Çeviri* (31-166), çeşitli sözcüklerin açıklandığı *Notlar* (167-172) ile *Genel Dizin*, *Çekim Ekleri Dizini* ve *Yabancı Kelimeler Dizini*'nin bulunduğu *Dizinler* (173-216) bölümlerinden oluşmaktadır. Çalışmada metnin tıpkıbasımı, transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesi ile düz yazıya aktarımının aynı sayfa üzerinde yapılmış olması, hem transkripsiyonlu metni tıpkıbasımından hem de anlamlandırılan metni karşılıklı takip etmeyi kolaylaştırmaktadır.

Ketebe kaydından anlaşıldığına göre eser, Tavşan yılında (H. 1 zilhicce 838, M. 28 Haziran 1435), *Mansur Bahşi* tarafından *Yezd*'de yazılmıştır. Mansur Bahşi'nin ayrıca RŞ hikâyesinin de içinde bulunduğu Oxford'daki yazmada ve British Museum'de (Or. 8193) Uygur harfleriyle yazılmış bir mecmuada birçok eseri bulunmaktadır (Kaya 2008: 14).

Kaya tarafından okunan ve incelenen RŞ hikâyesi, Uygur harfleriyle yazılmıştır. Kaya'ya göre Uygur harfli bu eser, "*Arap harfli bir nüshadan kopya edilmiş olmalıdır*". Ne var ki bu Arap harfli nüsha tespit edilememiştir. Öte yandan Uygur harfli nüsha ile Türkiye'deki çeşitli kütüphanelerde bulunan Arap harfli nüshalar arasında dil özellikleri bakımından uyuşan bir nüsha da bulunamamıştır. Dolayısıyla Uygur harfli nüshanın herhangi bir dilden doğrudan tercüme edilmiş bir nüsha mı olduğu yoksa bugüne kadar tespit edilememiş Arap harfli başka bir nüshadan kopya mı olduğu konusu müphemdir.

Esasında Uygurlar tarafından Soğd alfabesinden geliştirilerek hem Maniheist, Budist ve Nesturî çevrelere ait dinî metinlerin yazımında hem de din dışı metinlerin yazımında kullanılan ve Uygurlar arasındaki en yaygın yazı sistemi olan Uygur alfabesi, aynı zamanda Türk dilinin diğer sahalarına ait çağdaş metinlerin ve daha sonraki yüzyıllara ait başka çevrelere ait Türkçe metinlerin yazımında da kullanılarak yaygınlaşmıştır. Bu özelliği ile Kâşgarlı Mahmud, Uygur alfabesi için "*Türk alfabesi*" tabirini kullanarak alfabenin sadece Maniheist-Budist Türk çevre tarafından değil, aynı zamanda diğer dinî/kültürel çevrelerce de bilindiğini göstermiştir. Bu bağlamda Karahanlı sahasında İslamiyetin kabul edilmesiyle birlikte yazılmaya başlanan Kutadgu Bilig (KB) ve Atabetü'l-Hakayık'ın (AH) bazı nüshaları ile Yarkend sivil belgelerinin yazımında, Altın Ordu sahasına ait kimi yarlık ve bitiglerde ve hatta Fatih Sultan Mehmed zamanında Osmanlı sarayında Uygur alfabesi kullanılan alfabelerden

biri olmuştur. Hatta Uygurlar tarafından yaratılan Uygur alfabesi sadece tarihsel Türk dünyasının başka coğrafyalarında yaratılan başka kültürel ortamlara ait metinlerin yazımında kullanılmamakla kalmamış, Moğollar tarafından da benimsenerek yüzyıllar boyu Moğolca metinlerin yazımına da kaynaklık etmiştir.

Uygur alfabesinin kullanıldığı tarihsel Türk dili alanlarından biri de Çağatay sahasıdır. Kaya tarafından yayımlanan ve incelenen bu eser, Çağatay Türkçesi ile yazılmış Uygur harfli metinlerden biridir.

Rızvan Şah ile Ruh-Afza hikâyesinde kullanılan Uygur yazısı, 13. yüzyıldan sonra yazılmış geç Uygur metinlerinin yazımında da kullanılan *kursiv yazısı*dır. Keza Karahanlı sahasına ait KB ve AH da aynı yazı stili ile yazılmışlardır. Dolayısıyla tarihsel Türk dünyasında yaygınlaşmış olan Uygur yazısı, Uygurlar arasında 13. yüzyıldan sonraki zamanda fırça ile daha ince kâğıtlara yazılabilen kursiv yazısıdır. RŞ da dahil olmak üzere İslâmî Türk çevreye ait metinlerde kullanılan Uygur alfabesinde eklerin büyük bir çoğunluğu, Uygur sahasında yazılmış Uygur Türkçesi metinlerinde olduğu gibi ayrı yazılmıştır.

Uygur sahasında, geç dönemde ortaya çıkan Uygur kursiv yazısındaki kimi yeni yazım özellikleri, Çağatay sahasındaki RŞ hikâyesinde de görülmektedir. Bilhassa söz içindeki ünlüler arasında ya da kısmen söz sonunda /d, t/ ve /s, z/ ünsüzlerinin yazımında görülen istikrarsızlık, RŞ hikâyesinin de yazım özellikleri arasındadır. Dolayısıyla metinde adı geçen ünsüzler sıkça birbirinin yerine yazılmıştır. Kaya, metinde birbirinin yerine yazılan bu ünsüzlerin aslî biçimlerini transkripsiyon işaretlerini kullanarak belirtmiştir.

Söz içi ve söz sonu /z/ ünsüzü, Maniheist-Budist çevrede yazılmış Türkçe metinlerde olduğu gibi RŞ hikâyesinde de genel olarak /s/ ile yazılmış olmasına karşılık /s/ ünsüzünün /z/ ile yazımına dair örnekler seyrekler. Bu bağlamda RŞ hikâyesinde düzenli olarak /z/ ile yazılan –mAz geniş zaman ekinin yazıldığı gibi mi yoksa yazıldığı dönemi yansıtacak biçimde –mAs şeklinde mi değerlendirileceği konusu belirsizdir. Kaya, RŞ hikâyesinde düzenli olarak /z/ ile yazılmış olan –mAz geniş zaman ekinin son ünsüzünü /s/ olarak kabul etmiş ve eki –mAs şeklinde okumuştur. Esasında 11-12. yüzyıllara ait ilk İslâmî Türkçe metinlerde /s/ olan ekin son ünsüzü, Harezmi-Altın Ordu ve Çağatay sahaslarında yazılmış metinlerde de bu değişimi korumuştur. Uygur harfli RŞ hikâyesinde düzenli olarak /z/ ile yazılan ve Kaya tarafından –mAs olarak okunan ekin ünsüzü, Karahanlı sahasında yazılmış AH'nın Arap harfli nüshalarında /s/ ile yazılmış olmakla birlikte Uygur harfli nüshalarında /z/ ile yazılmış ve Arat (1992) tarafından –mAz şeklinde okunmuştur. Uygurlardan kalan metinlerden sadece Maniheist çevreye ait bir metinde /s/ ile yazılmış olan –mAs şeklinin (Erdal 2004), Karahanlı, Harezmi-Altın Ordu ve Çağatay sahaslarında yerleşmiş olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde aslında –mAs şeklinde olan

ekin ünsüzünü Kaya tarafından tercih edildiği gibi Çağatay Türkçesinin fonetik değerini gösterecek şekilde mi yoksa kursiv Uygur yazısının temsil ettiği değerde mi okumak gerektiği konusu belirsiz olmakla birlikte metinlerin, yazıldığı dönemin ses ve şekil özelliklerini yansıtmaya gerçeğinden hareketle –mAs şeklinde okumanın daha doğru olduğu ve bu karışıklığın bir yazım özelliği olduğu kabul edilebilir.

Ketebe kaydına göre 1435 yılında yazılmış olan RŞ hikâyesi, “*klasik Çağataycaya ait tipik özelliklerin henüz yaygınlaşmadığı*” düşüncesinden hareketle “*klasik öncesi Çağatayca*” dönemine yerleştirilmiştir. Kaya’yı bu sonuca ulaştıran sebepler ise, Çağatay Türkçesini Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinden ayıran belli başlı ses ve şekil özelliklerinin RŞ’ta istikrarsız bir görünüm arz etmesidir. Gerçekten de metnin bilhassa iki özellik itibarıyla belli bir istikrara kavuşmadığı görülmektedir. Buna göre RŞ’ta “*üçüncü şahıs iyelik eki ile hâl eki arasında bazı örneklerde n ortaya çıkmakta, bazı örneklerde ise, hal eki doğrudan iyelik ekinden sonra gelmektedir*” (Kaya 2008: 15).

Yine Çağatay Türkçesinin tipik özelliklerden biri olan söz başındaki ya da ilk hecedeki /e/ > /i/ değişimi de RŞ’ta istikrarlı değildir. Klasik Çağatay döneminde ya da klasik sonrası Çağatay metinlerinde genellikle /i/ ünlüsüne değişmiş sözcüklerin, Kaya (2008: 15-16) tarafından da belirtildiği gibi RŞ’ta /e/ ile yazılmaya devam etmiş olması, metnin klasik öncesi dönemde yazıldığına işaret etmektedir.

Çağatay Türkçesinin belirgin özelliklerinden biri olan ek başlarındaki ya da söz sonlarındaki /g/ ünsüzlerinin tonsuzlaşarak /k/ olması, RŞ’ta da görülen özelliklerden biri olmakla birlikte, diğer özellikler gibi bu değişimin de istikrarlı olmadığı fark edilmektedir: *olturt-kay-l(a)r* (803), *tapa almag(a)y-lar* (368-9) vb.

Uygur harfli RŞ’in en dikkat çekici özelliklerinden biri de, esasında Türk dilinde bulunmayan ve dolayısıyla Uygur yazı sisteminde de temsil edilmeyen ünsüz harflerin satır altında Arap harfleriyle gösterilmiş olmasıdır. Bu tür örneklerden en ilgi çekici olanları, *hürti* (465) ve *hargan* (559) sözcükleridir. Ortak Türk dilinde *ür-* “üfleme” şeklinde geçen sözcüğün, başta /h/ ile *hürti* şeklinde yazılmış olması, Kaya’ya (2008: 170) göre *ür-* fiilinin ilk hece ünlüsünün aslında uzun olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde Kaya’ya (2008: 171) göre, Türk dilinin tarihsel metinlerindeki *ar-(ig)* ile alakalı olan *har-gan* sözcüğünün /h/ ile yazılmış olması da, *ar-* “yorulmak” fiilindeki ünlünün uzunluğuna işaret etmektedir.

Türk runik harfli yazıtlardaki söz içi ve söz sonu /b/ ünsüzü, Türk dilinin daha sonraki dönemlerinde ve tabii olarak RŞ da dahil olmak üzere Çağatay Türkçesi ile yazılmış metinlerde /v/ ünsüzüne değişmiş olmakla birlikte metinde *yalbarıp* (844) örneğinde arkaik bir özellik olarak kalmıştır. Nitekim Uygur

kursiv yazısıyla yazılmış 13-14. yüzyıllara ait kimi metinlerde de söz içi /b/ ünsüzünün *yalbar-* fiili ile birlikte birkaç sözcükte daha arkaizmin tesiriyle korunduğu görülmektedir.

RŞ, Türk leksikolojisi açısından da önemli sözcük ve deyimleri içermektedir: *'aklıng-nı iligdin birm-e-gil* (52-3) “aklını elden verme (= aklını başına topla)”, *baş-t-ga toprak saç-* (322-3) “başına toprak saçmak (= yas tutmak)”, *kül töküp barç-a raht-larını kar-a kıl-* (325-6) “kül döküp tamamen karalara bürünmek (= yas tutmak)” vb. Bunların yanı sıra aynı zamanda *tüne kün* şeklinde de okunabilecek olan sözcüğün, Kaya tarafından Anadolu ağızlarındaki *ötegün* ve varyantları da göz önünde bulundurarak *tön-e kün* (311) “geçen gün” şeklinde okunmuş ve anlamlandırılmış olması, Türk leksikolojisi açısından önem taşımaktadır. Zira Budist Türk çevreye ait Altun Yaruk’ta tanıklanan *töni* “süresince, zarfında” (biş elig yıl töni “kırk beş yıl süresince”) çekim edatı (Kaya 1994; Zieme 1996) ile RŞ’ta geçen *töne kün* ibaresindeki *töne* sözcüğünün aynı köke sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Kaya, RŞ’ta geçen sözcükleri ait oldukları dillere göre de tasnif ederek bu sözcüklerin listelerini vermiştir. Buna göre RŞ’ta çoğunluğu oluşturan Türkçe kökenli sözcüklerin yanı sıra Arapça, Farsça, Çince, Grekçe, Moğolca, Sanskritçe ve Soğutçadan ödünçlenen sözcükler bulunmaktadır. Kaya, Doerfer (TMEN: nr. 324) tarafından köken itibarıyla Moğolca ile ilişkilendirilen metindeki *kötel* (*at*) “*yedek* (*at*)” (571) sözcüğünün isabetli bir şekilde Türkçe olduğunu ortaya koymuştur. RŞ hikâyesinde de geçen *köter-* “kaldırmak, yükseltmek” fiiliyle ilgili olduğu hem şekil hem de anlam bakımından mümkün görünen *kötel* sözcüğü, araştırmacı tarafından (< köt + e – l) şeklinde *köt* “arka, kış” sözcüğü ile bağlantılı kabul edilmiştir. Buna karşılık metinde sadece bir yerde geçen *asra-* “sahiplenmek, sahip çıkmak, korumak” fiili (... *y-a rızvan ş-a(h) siz meml(e)ket-tin gayıb boldunguz irse men meml(e)ket-ni asradım kim yat yag-t-ning iligin-ge tüşmesün tip* (987-990)), Doerfer (TMEN I: 131) ve Röhrborn (UW IV: 232-233) tarafından Moğolca *asara-* fiilinden getirilmişken Kaya, sözcüğün Moğolca olduğuna işaret etmeyerek bir anlamda Türkçe olduğunu düşünmüştür. Sözcük, Maniheist-Budist Türk çevrede 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerden itibaren *asra-/asıra-* şekillerinde görülmektedir.

RŞ hikâyesinde gereklilik kipi, genellikle *fiil + -mAk + kerek* kalıbıyla yapılmıştır. Bununla birlikte *fiil + -mAk + kerek* analitik kip çekiminde şahıs eklerinin nerede bulunacağı konusunda istikrarsızlık görülmektedir: *imdi sen m(e)ning üçün bir iş kılmakıng kerek* (411-2), *t(e)ngri-lik üçün sen yen-e bir iş kılmakıng kerek* (869-870) örneklerinde –mAk isim-fiil ekine eklenen şahıs eki, *im-di siz munda turmak kerek siz* (871-872) örneğinde *kerek* sözcüğünden sonra gelmiştir.

Sonuç olarak RŞ, bir taraftan Çağatay sahasında Uygur harfleriyle yazılmış bir metin olması bir taraftan da dil özellikleri bakımından sergilediği özelliklerden dolayı, tarihsel Türk dili çalışmaları açısından önem taşımaktadır. Eseri dikkatle ve titizlikle ele alıp yayımlayan ve Türklük Bilimi araştırmalarının hizmetine sunan Ceval Kaya'yı kutluyoruz.

Kaynaklar

- ARAT, R. Rahmeti (1992), *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki*, Atabetü'l-Hakayık, TDK yay: 32, Ankara.
- DOERFER, Gerhard (1963-1975), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission 19, Wiesbaden.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill Handbook of Oriental Studies, Leiden-Boston.
- KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, TDK yay., Ankara.
- RÖHRBORN, Klaus (1977-1998), *Uigurisches Wörterbuch 1-6*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Wiesbaden.
- ZİEME, Peter (1996), *Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsûtra (Suvarnaprabhāsottamasûtra)*, Turnhout (Berliner Turfan-Texte 18).